

Tine Hribar

To ni kakšna posebno nova tema, saj govorimo o postmodernizmu in vplivih postmodernizma že od leta 1975. To leto je bilo prelomno, kot smo že slišali od kolegov Stritih in Možine. Takrat je prišlo do premika in od takrat lahko govorimo, da je prišlo do postmodernizma na področjih umetnosti in filozofije na Slovenskem. Moja vloga pri tem je vloga nekakšnega nadaljevalca, saj je bil začetnik pri nas Dušan Pirjevec, v svetovnem merilu pa je to misel Martina Heideggra, nemškega filozofa, ki je radikalno zastavil vprašanje o biti in smislu. Na Slovenskem smo se oprli na to misel, ki jo imam za izvor evropskega postmodernizma v pravem pomenu besede.

Ta beseda se lahko uporablja za zelo različne stvari. En izvor je francoski; najbrž vam je poznano ime francoskega filozofa Lyotarda, preko njega je ta izraz postal najbolj poznan. Vendar obstajajo različni pomeni besede postmodernizem. Sam menim, da je ključni izvor misel Martina Heideggra, zakaj, bom skušal prikazati v teku predavanja. Gre za prelomnico glede na modernizem, medtem ko francoska oz. ameriška šola uveljavlja to tako, da meša razne stile v arhitekturi in dela kombinacije. Zadeva je tu pravzaprav takšna, da ne bi smeli govoriti o postmodernizmu, ampak o *hiper-* oz. *ultramodernizmu*, ki pravzaprav modernizem še stopnjuje, namesto da bi napravil prelomnico z njim. Stopnjuje v tem smislu, da pravi: nimamo več opravka s stvarmi samimi, ampak so tu, npr. na TV, najprej podobe, simulakri. Tak primer je zalivska vojna, ko sama vojna ni bila pomembna, ampak je bilo pomembnejše tisto, kar se je dogajalo na TV. To je na nek način res, vendar če pri tem pozabimo na dejanske učinke vojne in kaj se je tam dejansko dogajalo, je to seveda na neki način katastrofalno, ima negativne učinke. Če že govorimo o postmodernizmu, ga moramo postaviti v relacijo, odnos. Najprej v relacijo do modernizma, se pravi do tiste smeri, od katere se postmodernizem loči in distancira. In še pred postmodernizmom imamo tradicionalno misel. Sedaj bi želel na kratko prikazati bistvo te tradicionalne misli v filozofiji in umetnosti. Kaj potem naredi modernizem in v čem je ta premik od modernizma k postmodernizmu?

Tradicionalna misel in tradicionalna filozofija izhajata iz metafizike. Bistvo metafizike pa je platonizem. In mogoče nas bo na prvi pogled presenetilo, da je bistvo te metafizike in platonizma tehnika. Čeprav mislimo, da je tehnika nekaj moderne, ima svoj izvor prav pri Platonu v grški filozofiji. V čem je ta nastop tehnike v grški misli? Platon izhaja iz

idej. To so nas v šoli učili zelo komplicirano. Ideja pomeni po slovensko izgled, recimo izgled mize, mizast izgled. To je ideja mize, ne konkretne mize, ampak vseh miz. Npr. kakor je ta tu lesena in oglata, imaš lahko tudi podolgovato ali železno, toda vse to je miza, vse to ima mizast izgled. To je ideja mize, se pravi izgled mize kot take. Ko gre mizar na delo, ima pred očmi izgled mize in to je ta ideja. In potem glede na ta izgled mize poišče ustrezno snov in to tu je les. Potem ga oblikuje glede na ta izgled, mizast izgled mize, in tako dobimo to konkretno mizo tu, če je vzel za izhodišče les kot snov. Po grško se temu pravi *techne* - spoznati se na izgled. Tako kot se mizar spozna na mizast izgled in potem preoblikuje snov glede na ta izgled. Spoznati se na izgled v vseh primerih, v zdravstvu, znanosti itn., bistvo tega je, da mizar, ko se ozira na idejo, v tem primeru na izgled mize, podredi snov temu izgledu in jo oblikuje glede na izgled.

To je bistvena novost platonizma, da konkretno čutno snov podredimo. Gre za predelavo konkretnega sveta glede na abstrakten izgled, glede na idejo. Zmerom gre za podrejanje snovi ideji, izgledu. Ta ideja je nekaj nadčutnega, abstraktnega; nikoli je ne moremo zgrabiti. Šele takrat jo lahko zgrabimo, ko mizar iz tega izgleda nekaj naredi. Skratka, vedno gre za podrejanje čutnega, konkretnega nečemu abstraktnemu in to je bistvo platonizma in metafizike.

To je velik premik glede na predhodno, predsokratovsko miselnost, ki sta jo začela Parmenid in Heraklit. Zanimivo je, da sta že onadva vpeljala pojem, termin kibernetika. Kibernetika pri njima ne pomeni tehnike, ampak nekaj drugega. Tehnika pomeni podrejanje čutnega, konkretnega nadčutnemu, abstraktnemu, snovi ideji, in to gre potem naprej do podrejanja človeške snovi (npr. v komunističnih režimih govorimo o inženirjih človeških duš). Tu se zatem po tem platonističnem modelu oblikuje vse glede na neko Idejo, npr. Idejo komunizma, kjer gre za podrejanje celih ljudstev tej ideji. To je bistvo platonizma, metafizike. Medtem ko kibernetika pri Heraklitu in Parmenidu pomeni igro z nasprotstvi. Ne podreja enega nasprotja drugemu, npr. snovi ideji, ampak gre za igro med moškim in žensko, med svetlobo in temo in med vsemi drugimi nasprotji. Vsa ta nasprotja so pred Platonom enakovredna, po njem pa niso enakovredna: snov se podredi ideji, ženska moškemu, tema se podredi svetlobi, oz. nadvlado ima moški princip, princip svetlobe, princip ideje. In ta ideja se potem razvije v ideologijo, ki obvladuje evropskega človeka oz. ves svet stoletja, dva tisoč let.

Če danes obravnavamo kibernetiko na tehničen način kot višek tehnike, potem je to seveda modernistično razumevanje kibernetike v okviru metafizike, ne pa postmodernistično razumevanje, ki je atehnično, tisto, ki presega tehnično raven obravnave. Pri obravnavi teorije o kompleksnih sistemih, teoriji kaosa nimamo več opraviti s tehnično obravnavo sveta. Ne srečujemo

se s kavzalnostjo, vzrokom - posledico, ampak imamo povsem druge odnose. Torej, če kibernetiko razumemo v tehničnem smislu, smo na napačni poti. Potem samo podaljšujemo tisto, kar spada v industrijsko družbo. Ne vidimo tistega, kar prinaša postindustrijska družba, postmoderna doba.

Eno nasprotstvo je imelo doslej glavno vlogo, npr. pri Platonu sonce. Sonce obvladuje dva tisoč let zgodovine. Marx npr. pravi, da je človek tisto sonce, okrog katerega se potem vse vrti. Njegov naslednik je Nietzsche. Glavni junak knjige *Tako je govoril Zaratustra* je kot sonce. Ta Nietzschejeva knjiga se konča s stavkom, da je Zaratustra prišel kot sonce izza temnih gora. Takšen človek je po Nietzscheju nadčlovek kot nosilec volje do moči. Narava volje do moči je bistvo modernega sveta in modernističnega mišljenja. Glavni zastopnik volje do moči je Nietzsche in ta volja do moči se uveljavlja in v vseh ravneh: na mednarodni ravni, v vojnah, lahko pa na nižjih ravneh - v institucijah ali v takšnih skupinah, kot so vaše, če skuša kdo dobiti moč nad drugimi, pa tudi v družini. V tradicionalni družini je svojo voljo skušal uveljaviti možki, oče.

Nosilec volje do moči je človek kot subjekt. Bistveno je, da lahko govorimo o človeku kot subjektu šele od novega veka, od Descartesa naprej. Poistovetenje človeka in subjekta ni nekaj samoumevnega, ni nekaj večnega, ampak je nastalo in bo minilo oz. že mineva.

Poistovetenje človeka s subjektom je nastalo na začetku novega veka. Ko človek postane subjekt, začne vse, tudi ljudi okoli sebe, obravnavati kot objekte, kot predmete svoje manipulacije. Ne samo vse okoli sebe, ampak tudi samega sebe, svoje telo. Paradoks tega je, da čim bolj hočem biti subjekt, tem bolj moram stvari spreminjati v objekte, v predmet svoje manipulacije, se pravi - tudi svoje telo. To pa je paradoks, saj se tedaj kažem kot dvojna osebnost. Čim bolj se napenjam, da bi obvladal telo, tem bolj to telo pod mojim pritiskom trpi. To potem na najbanalnejši ravni pripelje do infarktov ali do psihičnih bolezni. Ta težnja, da bi bil človek absolutni subjekt, lahko vodi samo v kataklizmo, tako na ravni telesa kot na ravni sveta, o čemer sedaj govori ekologija.

Bistvo postmodernizma je, da spet razloči med človekom kot človekom in človekom kot subjektom na eni strani, na drugi pa razloči med stvarmi kot stvarmi in stvarmi kot objekti - predmeti človekove manipulacije, uporabe. Se pravi, da tudi narave ne uporabljamo več kot objekt, kot goli predmet izkoriščanja, uporabnosti, ampak jo dopustimo v tem, kar narava je. Predvsem pa, da človek pusti sam sebi biti to, kar je. Od tod sintagma: *pustiti biti*. Torej najprej samemu sebi pustiti biti to, kar si; mlademu človeku to, da je mlad človek, ženski to, da je ženska itd.

To pa seveda predpostavlja, da smo sposobni razumeti drugačnost drugega kot drugega. To se pravi, da drugega ne skušamo preoblikovati in

oblikovati po svoji podobi. Da ga ne skušamo priličiti samemu sebi, ampak ga pustimo biti v njegovi lastni eksistenci. Na prvi pogled *pustiti biti* pelje v čisto razpuščenost, vendar če izhajamo iz drugosti, drugačnosti, vidimo, da ni tako. Človek je tudi družbeno bitje - poleg tega, da je naravno in duhovno bitje. Zato ta *pustiti biti* pomeni tudi *so-bitje*, *so-bitje* z drugim in drugačnim. Ko pustim biti drugemu in drugačnemu to, kar *je*, ustavljam to razpuščenost, uvajam oz. se v najino razmerje uvaja nekaj drugega. Ne skušam oblikovati po svoji podobi, ampak skušam dopustiti biti obema, da ostaneva to, kar sva. Kljub temu, da sodelujeva, da sobivava, da živiva skupaj. Ta premik, ko spoznamo razliko med človekom kot človekom in človekom kot subjektom ter med stvarmi kot stvarmi in stvarmi kot objekti našega izkoriščanja, vpelje vrsto novosti.

In če sem rekel, da to pri nas ni nič novega, saj že tako rekoč petnajst let vemo za to, je pa novo, da zdaj doživljamo prve "uspehe" tega postmodernega načina mišljenja. Da napor, ki je bil vložen, prinaša rezultate, če lahko tako rečem. Eden bistvenih rezultatov je, da smo na Slovenskem vendarle prišli do sprave. Sprava pomeni ravno to, da pustiš biti drugemu to, kar je. Da ga dopuščáš in mu v tem dopuščanju tudi odpuščáš. Dopuščanje in odpuščanje sta bistvo sprave, do katere je na Slovenskem že prišlo, katere učinki so se že pokazali, se pa ne kažejo pri sosedih, kjer do te sprave ni prišlo in niso v tej smeri nič ukrenili. Ta sprava je slovenski narod poenotila.

Ta poenotenost, ki pa seveda ni tista poenotenost podreditve kaki Ideji, ampak ima druge izvore, temelji na spravi, ki je slovenski narod utrdila. Torej sprava ni nekaj mehkužnega; rezultat ni mehkost, ampak utrditev, kar se je v tej kratki vojni poletu 1991 tudi pokazalo. Pokazalo na ta način, da je obstajal poseben odnos do drugega, tudi do sovražnika. To se pravi, da je obstajal poseben odnos do življenja. Tudi naši vojaki, če so že morali streljati, tega niso počeli z veseljem. Komandanti so poročali, da so fante z veliko težavo pripravili do tega, da so sploh začeli streljati, kar je popolnoma razumljivo. Pa tudi potem, ko je do tega prišlo, se je čuvalo vsako življenje in to ne samo življenje lastnih ljudi, ampak tudi življenje drugih, t.i. sovražnikov.

Tako ima ta miselnost, ki jo povzemamo s sintagmo *svetost življenja*, pri nas neki učinek, in to dober. To ni učinek v smislu tehnične učinkovitosti, saj je vezan na drugo plat. Svetost življenja je neposredno povezana s posvečenostjo mrtvih. Kajti če govorimo o drugih in drugačnih, potem ni nikogar, ki bi bil bolj drug in drugačen, kot so mrtvi. Ta odnos do smrti, do mrtvih je spet nekaj temeljnega v postmodernem mišljenju, česar moderna misel ne pozna. Moderna misel je misel subjektivitete, težnje subjekta po absolutni volji do moči, po gospodstvu nad zunanjim svetom, nad naravo in

družbo ter nad samim seboj. Ta težnja je izhajala iz neke ideje (to je še vse vpliv platonizma) in je tej ideji podredila vse, tudi konkretna življenja. Vedno je bila pripravljena žrtvovati človeka kaki višji Ideji, zamisli, ki je igrala v tem primeru vodilno vlogo, človek sam pa je igral vlogo sredstva za doseganje tega cilja.

S tem da ne izhajamo več iz ideje, ampak iz same človekove biti (človek pa je v svoji biti nekaj končnega, smrtnega), se zavemo končnosti, smrtnosti, tega, da človek po svoji biti ni nekaj večnega, ampak nekaj smrtnega, smrti zavezanega. To je bistvena novost, ki jo prinese Martin Heidegger: sama bit ni nekaj večnega, ampak nekaj končnega; kajti bit je vedno bit neke končne stvari in tega se človek zaveda zlasti v svoji smrtnosti. Ravno zato je tako pomembna misel o *pustiti biti*, da drugemu pustiš biti to, kar je, dokler živi v teh pravzaprav kratkih trenutkih življenja.

Tu sem uporabil nekaj besed, ki jih lahko srečate tudi v krščanstvu, tako da bi lahko govoril o določenem sorodstvu med postmodernim mišljenjem in krščanstvom. V čem je razlika? Krščanstvo umeščam v tradicionalno mišljenje, predmoderno mišljenje, postmoderna misel pa je nekaj, kar nastopi po modernem mišljenju. Krščanstvo moramo razumeti na dveh ravneh, na ravni Svetega pisma in na ravni krščanske filozofije. Krščanska filozofija je v glavnem v celoti podrejena platonizmu, metafiziki, in ko Nietzsche pravi - Bog je mrtev - misli na smrt tega metafizičnega boga, boga kot vrhovnega gospodarja, kot Sodnika, kot tistega, ki daje vse vrednote, ki zapoveduje in zahteva poslušnost, podrejenost. Ta metafizični bog je razložen kot najvišje bivajoče in kot prvi vzrok vsega, kar je. Nastopa hkrati kot Gospodar in Sodnik. Je tisti, ki vse obvladuje in nad vsem vlada. Je Gospodar tako narave kot zgodovine. To je ena plat, druga plat pa je, da pojem boga (ne toliko filozofski kot svetopisemski) prinaša še nekaj oz. ima sam v sebi še nekaj, in to je svetost. Bog je nekaj svetega in po Bogu kot tistem, ki je vse ustvaril, se ta svetost prenaša na ves svet, na vsa živa bitja, tako da lahko govorimo tudi o svetosti življenja. Od tod izhaja spoštovanje življenja, se pravi svetosti življenja; in zaukazana je, recimo v krščanstvu, nedotakljivost življenja.

Moderna misel, konkretno Nietzschejeva, ki pravi, da je bog mrtev, seveda tega odpravi, in kar je glavno, z Bogom zavrže tudi sveto. Kot sem rekel, življenje spremeni v čisto funkcijo, v sredstvo nekih ciljev. Pa naj bo to na področju filozofske misli ali v marksizmu (komunizmu) oziroma v kapitalizmu, kjer ima absolutno oblast profit, kjer je vse podrejeno profitu. Ničesar svetega ni več v tem modernem svetu. S tem ko je Bog mrtev, je odpravljeno tudi sveto. Postmoderna misel se ne vrača k metafizičnemu bogu, bogu kot Gospodarju narave in zgodovine, kot prvemu vzroku, kot vrhovnemu bivajočemu (kajti to smo razpoznali kot dediščino metafizike),

ampak znova uveljavlja sveto kot sveto. Tu je povezanost postmoderne misli s krščanstvom in krščanskim etosom, se pravi tudi s tistim, kar sem prej povedal o spravi, dopuščanju in odpuščanju. Ne gre za nasprotje s krščanstvom, gre za to, da lahko postmoderna misel sodeluje s krščanstvom, kar moderna in ničejska misel ni mogla, ker je zavračala krščanstvo kot tudi vse ostale religije. Religija je bila proglašena za opij ljudstva ipd.

Takšen stik ne velja samo za krščanstvo, ampak velja za vse religije, posebno še za budizem. Kajti budizem je tisti, ki izrecno uveljavlja spoštovanje vsega živega, ne samo človeka, in preko tega tudi narave v celoti. Na drugi strani je moderna misel. Človek sam postavlja zakone, sam je subjekt postav, zakoni niso nič drugega kot človekove postave in zato je vse odvisno od njega. Zahteva popolno svobodo, svoboda je brezmejna, človek sam izbira samega sebe, sam določa svoje bistvo, je svoj lastni projekt itn. Kot sem poskušal pokazati na začetku, vodi ta koncepcija v kataklizmo - tako v odnosih do narave kot do samega sebe. Popolno podrejanje je poskus, da bi se povzpeli nad svet, nad naravo, družbo in nad samega sebe. Kot absolutni subjekt samega sebe spreminjam v brezpogojni predmet manipulacije s samim seboj in hkrati tudi postanem predmet manipulacije drugega, ki hoče tudi biti subjekt. Ta prepletenost prinese v skrajni konsekvenci ravno nasprotno učinke, kot si je to ta človek, ki je hotel biti absolutni subjekt, zamišljal. Popolna svoboda na koncu pripelje do popolne avtoblokade, nesvobode in neprostosti.

Postmoderna misel pa v nasprotju s tradicionalno, kaznovalno in nadzorovalno politiko ter moderno politiko, ki na videz to nadzorovanje popolnoma odpravi in vpelje popolno samoljubnost in samovoljo, v odnosu do tega spet vpelje neke meje. Meje, ki pa seveda ne izhajajo iz kakega subjekta (subjektivitete), ampak so to meje, so to zakoni same biti; to so meje življenja, to so navsezadnje meje, ki mi jih postavlja drugi in drugačni. Ne na ta način, da bi od mene kaj zahteval, ampak že samo s tem, da je in da ima pač vsak človek svoje dostojanstvo. To je tista meja, ki jo moramo danes priznati; rečeno drugače, če moderna misel pravi, naj vse tisto, kar lahko storimo, tudi naredimo, je postmoderna misel prišla do spoznanja, da vsega tistega, kar sicer lahko storimo, ne smemo storiti. Zaradi tega ne, ker obstajajo zakoni, ki izhajajo iz *biti* človeka in stvari samih.

Na različnih ravneh se zdaj kaže učinek tega prepoznanja. Ne morem vsega tega opisati, zato bi to prikazal samo na nekaj ravneh. Najprej znotraj ekonomistične misli. Kot veste, je tradicionalna misel (od Aristotela naprej) izhajala iz ekonomije. Kaj pomeni *ekonomija*? Pomeni nekaj proizvesti za čim manjše stroške, se pravi, za čim manj čim več dobiti. To je ekonomija, ne glede na stranske učinke. Ekonomiji sledi v 20. stoletju *ekologija*. Ta upošteva še nekaj drugega. Ne samo to, kako na najcenejši način priti do čim

boljših učinkov, to je utilitarizem, temveč upošteva, kaj se začne v profitnem pogonu dogajati z naravo, z okoljem. Skratka upošteva širši kontekst. To še spada v koncept modernizma. Postmoderna misel vpelje nekaj tretjega, čemur lahko rečemo - ta termin se je že uveljavil v svetovni literaturi - *ekozofija*. Se pravi, najprej smo imeli ekonomijo in ekologijo, zdaj govorimo tudi o ekozofiji.

Ekozofija pa seveda pomeni ravno to, da že na izhodišču zastavimo drugačen koncept, drugačno razmerje do vsega tega, kar je. Vse to, kar je, vse to, kar biva, vsemu temu lahko rečemo tudi bivajoče. Vse to, *kar je, je* bivajoče. Vsaka stvar je bivajoče. Drevo biva, zato je bivajoče. Človek biva, zato je bivajoče. Klop biva, zato je bivajoče. Ko bivam in sem *bivajoče*, obenem tudi *sem*; in tu je neka razlika. Miza kot *bivajoče* je, ampak ta *je* ni isto kot miza. Stol je, ampak ta *je* ni isto kot stol. Drevo je *itn*. Ta *je*, ta *bit* drevesa, beseda je je tretja oseba glagola biti, je nekaj drugega od samega drevesa, in jaz sam, kolikor sem, ta sem je nekaj drugega od mene samega kot bivajočega.

V filozofski terminologiji pravimo, da bit ni nič bivajočega. Če se zdaj ozrem nase: v tem, ko sem, zmeraj razlikujem svojo bit od tega, kar sicer veljam navzven, se pravi od svoje družbene vloge, od svoje funkcije in od tega, kar vsakokrat konkretno počnem. Nikdar nisem samo to, kar sem v kaki vlogi, bodisi v službi bodisi v vlogi očeta, matere, vojaka, šoferja, česarkoli. Če se zavem te razlike med bitjo in bivajočim, sem vedno tudi v distanci do tiste vloge, ki jo igram, ki sem jo prisiljen včasih odigrati. In ta razlika, če se je zavem, me tudi sili v to, da se zavem, da ne morem nikdar doseči tistega, kar si želim. Vedno je tu ta razlika, ta distanca, ta zareza med mojo bitjo in tem, kar želim. Nikdar nisem v celoti to, kar si želim. Se pravi, nastopi razlika med hotenjem, željo in hrepenenjem. Pravzaprav je hrepenenje tisto, ki me neprestano postavlja v to distanco do samega sebe.

Naj se znova povrnem k tisti sintagmi *pustiti biti*; ta se ne nanaša le na to, da pustim biti drugemu, ampak tudi samemu sebi. Ta *pustiti biti* ni določen s kakim končnim ciljem, kakim namenom. Moje življenje naj ne bi bilo določeno, naj ne bi bilo sredstvo kakega cilja; gre za to, da ima življenje svoj lastni smisel, da obstaja resnica moje lastne biti. To resnico, ta smisel biti moramo spet razumeti ne kot adekvacijo, ne kot ustrežanje neki ideji, zamisli, ampak v pomenu grške besede *aletheia*. Ta beseda je sestavljena iz dveh besed, *a-* pomeni ne, *letheia* pa pomeni skritost. *Aletheia* pomeni torej neskritost.

Gre za to, da razumemo resnico v smislu *aletheie*, v smislu neskritosti. In ta resnica je smisel biti, smisel v pomenu neskritosti, jasnine biti. Kaj pa je to jasnina biti, neskritost, odprtost biti? Termin, ki se v slovenščini imenuje jasnina, je vpeljal Heidegger in se nemško imenuje *Lichtung*. *Lichtung*

pravzaprav pomeni jaso, to je to, kar tu vidimo, to je ta jasa ali pa če med oblaki nastopi jasnina. To je ta jasna jasnina, ki jo srečamo sredi gozda. Ko sredi gozda stopimo iz gozda, se nam odpre ta prostost, ta jasa, ta jasnina, ki je v bistvu kot take ne moremo opisati. Tako kot rečemo, da bit ni nič bivajočega. To ni opis biti. Ko pridem iz gozda, se mi nenadoma odpre: to je jasa, torej ni več goščave, ni več gozda, sem sredi te odprtosti. In za to tudi gre v postmoderni misli, se pravi, da sem odprt do sveta in do samega sebe.

To se na nek način kaže tudi v umetnosti. Če spet vzamemo trojico tradicionalna, moderna in postmoderna misel ali umetnost, potem naj imenujem tri pisatelje na B: za tradicionalno umetnost Balzaca, npr. v *Povesti o kmetih* gre za natančno opisovanje kmečkega življenja, to je ta tradicionalna umetnost. Za moderno umetnost bi lahko vzeli Brechta, njegovo kritično razmerje do sveta, kot veste, zahteva od igralca, da ve, kaj igra, da se ne vživlja, da drži distanco, t.i. potujitev, tako da je stalno v kritičnem odnosu ne samo igralec, ampak tudi gledalec, npr. *Mati korajža*. Za postmoderno misel pa navedimo Becketta, ki ne piše niti na način Balzaca niti Brechta, niti na realističen (prikazovalen) način niti na način kritike. Opisuje na povsem drug, razkrivajoči način. Na ta način, da do zadnjih tančic razkriva samega sebe in svojo usodo, svojo smrtnost, končnost svoje biti. Najbolj znana je njegova drama, ki jo vsi poznate, *Čakajoč na Godota*. Vse, kar se dogaja v tej drami, je, da Godot čaka veliki cilj, a tisto pričakovano se ne pojavi. In potem nastane ta ideja, do katere pride Lyotard, da namreč ni več velike zgodbe, in če ni več velike zgodbe, tudi ni več velikega junaka, ki bi to zgodbo uresničeval. Zdaj imamo povsem drugačne "junake".

Postmoderna umetnost prikazuje človeka v njegovi končnosti, v njegovi smrtnosti. Isto imamo v slikarstvu. Najznačilnejši slovenski postmoderni umetnik je Janez Bernik. Tu lažje vidimo, v čem je razlika med tradicionalno, moderno in postmoderno umetnostjo. Bernik je dal skozi vse tri faze. Zaradi pomanjkanja časa tu ne morem opisati, kako se je to dogajalo na Slovenskem, kako se je to razvijalo desetletja. Vrsta naših umetnikov je šla skozi te tri faze: od tradicionalizma preko protomodernizma (uvoda v modernizem) in modernizma do postmodernizma.

Klasična umetnost, tudi slikarska, pač odraža, slika naravo ali pa svetnike po človekovi podobi, moderna umetnost potem vse to opusti, vpelje tisto igro s slikarskimi elementi, to imenujemo abstraktno slikarstvo, se pravi, imamo samo barve, različne kombinacije barv, podobno je v glasbi, samo da se ne imenuje abstraktna glasba, ampak konkretna glasba, a pomeni isto kot abstraktno slikarstvo. Nimamo več opravka z melodijo, ampak s šumi, elektronsko glasbo, z elementi glasbe. Isto bi lahko povedal za poezijo.

Kaj je postmoderno slikarstvo? Na Bernikovih zadnjih slikah to lahko

vidimo, eno vam bom pokazal, da bo bolj nazorno. Vsi veste, kakšen je tradicionalni križev pot in kakšen je Kristus na križu. Tu, pri Berniku imamo v postmodernem slikarstvu nekaj podobnega. Vsaj petdeset teh slik je naslikal. To so ogromne slike, tudi dva metra krat dva metra. Ob njegovi sliki razpetega človeka, bo tisti, ki pozna križev pot, takoj dobil asociacijo, da gre tu za križanega, za Kristusa, ker smo pač vsi vzgojeni v krščanstvu. Kdor pa ne bi bil vzgojen v krščanstvu, bi videl samo razpeto, trpeče človeško telo. Ne bi videl Kristusa. Postmoderna misel oz. umetnost vpeljuje vse tradicionalne teme, vendar na nov način. Ne tako, da bi bilo zavezano kaki konfesiji, v tem primeru katolištvu ali neposredno krščanstvu, ampak tako, da *Ecce homo!* velja dobesedno, torej, to slikarstvo zdaj pokaže človeka kot takega. To ni v nasprotju s krščanstvom. Krščanstvo to razlaga kot Kristusovo trpljenje, ampak obenem taka slika govori tudi sama zase, mimo tega vse ali veliko pove. V tradicionalnem slikarstvu bi zadaj videli Golgoto, narisano bi bil križ, tu pa ni nobenega križa, samo razpeto telo, in ni nobene Golgote, nobenih dreves. To je učinek modernizma. To je sicer barvasta slika, zadaj so neke barve, na način abstraktnega slikarstva imajo svoj učinek in svoj vpliv, ampak to ni več odraz, slikar ne poskuša več odraziti sveta, prikazati konkretne Golgote. Gre za prikaz na podlagi modernih izkustev, na podlagi umetnosti zaradi umetnosti. Če povzamem, postmodernizem ne odpravlja prispevkov, ki jih uveljavi modernizem, obenem pa prepozna, da sta abstraktno slikarstvo oz. konkretna glasba slepa pot. Da je npr. konkretna glasba peljala v čisti šum, v čisto redundanco in ni imela nobenega smisla več. Po drugi strani gre za vrsto miselnih zadev, ki sem jih skušal izreči in so imele velik vpliv tudi pri nas.

Naj povzamem in navedem neko Kafkovo misel. Kafka je v dnevnik zapisal misel, ki se na prvi pogled zdi nekoliko čudna in nenavadna, ampak zdaj vidimo, da je zelo globoka. Mi od Kocbeka naprej poznamo dilemo o strahu in pogumu. Kadar gre za strah in pogum, se bomo zmerom odločili za pogum. Tako so nas učili, vsaj fante, da je treba biti pogumen. Kafka pa pravi - ne, ali strah ali pogum je napačna dilema. Ne gre za nasprotje med strahom in pogumom. Ne gre za pogum, ampak za neustrašenost. To je tisto tretje, se pravi, niti strah niti pogum, ampak neustrašenost, ki vse prenese, z mirnim pogledom. Se ne ustraši, vendar pa ni slepo pogumna. Še doda: v mojem razredu v gimnaziji sta bila samo dva pogumna, ampak še tista dva sta kmalu po gimnaziji, po maturi naredila samomor. Kajti slepi pogum vodi v briskiranje življenja, v nespoštovanje sebe in drugih. Tudi v tej "naši" vojni, če to smemo tako imenovati, se je pokazalo, da dilema strahu in poguma ni odločilna dilema. Kajti le na podlagi neustrašenosti se lahko uveljavita tudi vztrajnost in neuklonljivost, pogumnež se zaleti, pa se kmalu tudi umakne. Neustrašenost pa je tista, ki daje trdnost, vztrajnost in

neuklonljivost in naj spet omenim, ko smo že govorili o Dušanu Pirjevcu, da je že konec šestdesetih let napisal knjižico, ki ji je dal naslov *Heroji, hlapci, ljudje*; na podlagi Cankarjevih *Hlapcev* seveda. Tam je nastopil tako proti herojstvu kot proti hlapčevstvu in se zavzel za človeka kot človeka, se pravi za ljudi brez prenapetosti. Na Slovenskem ima postmoderna misel torej vrsto sidrišč. Je utrjena in bo, verjetno na različnih področjih, še naprej delovala. Hvala!

Odgovori na vprašanja

Zmago Gašparič: Meni se je ves čas zdelo pomembno, da bi rekli nekaj besed o filozofiji eksistencializma. Zame je bolj sprejemljivo sveto. To sveto nekako tu visi, ker boga ni, tu je nek spregled, tu je neko razsvetljenje. Običajno ljudje tega ne najdemo, se nam ne pokaže, nimamo te sreče, mislim, da ta manjko tu notri je, tako kot ga jaz razumem in čutim. Seveda sem pa zmeraj na tej relaciji vzrok-posledica, to pač označujemo kot tradicionalno filozofijo, tako da me to ne zadovolji. Moram pa reči, da mi je blizu miselni svet eksistencializma, ta pa je močno naslonjen na krščanstvo.

Hribar: Poskušal sem prikazati ta razvoj skozi desetletja. Mi smo imeli po vojni naslednji razvoj. Od leta 1945 do srede petdesetih let smo imeli dialektični in historični materializem v filozofiji ter socrealizem v umetnosti. Od leta 1955 do 1964 smo imeli eksistencializem, in to mlado-marksovski eksistencializem. Bistvo tega eksistencializma je, da postavlja eksistenco pred esenco, to pomeni, da jaz v svojem konkretnem bivanju nisem določen vnaprej, kaj bom iz samega sebe naredil, ampak se sam projektiram, se sam programiram in sam iz sebe bom iz samega sebe naredil, kar sem zmožen narediti. Tu so seveda predpostavke: da je človek popoln gospodar samega sebe in da lahko iz sebe naredi, kar hoče itn. To je temeljno izhodišče in hkrati zmeta eksistencializma. Obenem z eksistencializmom je bil na področju umetnosti protomodernizem, poezija Daneta Zajca, Gregorja Strniše itn. Naslednje obdobje, nekako od srede šestdesetih let do srede sedemdesetih, je bilo obdobje heidegerjevstva. Bistvo heidegerjevstva na tem področju je, da ne izhaja niti iz eksistence niti iz esence. Heidegger je napisal posebno pismo Sartru, ki se je skliceval nanj, in v njem pravi, da ne izhaja niti iz bivanja niti iz bistva, ampak iz biti. Latinsko se reče esse essentia in esse existentia. Esse essentia je bistvo, esse existentia je bivanje. Sam esse pa ostane nevprašan v vsej filozofiji, tudi pri Sartru. Heidegger pa se vpraša prav po biti (esse), glede na njeno razliko do bivajočega. To je zdaj čisto na kratko, v čem je razlika med eksistencializmom in mišljenjem biti, ki sem

ga skušal prikazati.

Glede svetega. Kot sem rekel, vsako drevo je, miza je, gozd je, človek je, vse to je in ta *je* ni isto kot miza, gozd, drevo, človek; ta *je* pomeni bit. In ravno tako, kot rečemo: miza je, drevo je, gozd je, lahko tudi rečemo: bog je. Se pravi, bog ima bit, vendar ni bit, ni isto kot bit. Ta temeljna razlika, t.i. ontološka diferenca, je tisto, kar vpelje Heidegger, se pravi: bit ni nič bivajočega. Tudi Bog je, vsaj znotraj metafizike, vrhovno bivajoče, v sholastiki je to vrhovno bivajoče izenačeno s samo bitjo. Heidegger pa ravno postavi, da tudi bog *je*, ima *bit*, vendar pa ta *bit* ni isto kot *bog*; bit ni nič bivajočega, se pravi, da tudi ni isto kot bog. Gre za razliko. In kje zdaj nastopi problem svetega oz. vprašanje svetega? Sveto je navzoče v vseh religijah. Zato sem rekel, da obstaja med postmodernizmom in krščanstvom pa tudi drugimi religijami neko sorodstvo. Vse religije sveto ohranjajo ne glede na to, ali so monoteistične, ali imajo enega Boga, z veliko začetnico, ali ne. Najznačilnejši je budizem. Zen budizem zanika celo obstoj svetega, naj bi ga zanikal, toda tu je neka pomota. Ne zanika obstoja svetega, ampak sakralnega. Je pa seveda tudi razlika med svetim in sakralnim. Sakralno je institucionalizirano sveto, se pravi, če cerkev nastopa kot sveto, je to sakralno, ni pa to sveto kot sveto. Budizem torej zanika institucionalizirano sveto. Priznava pa sveto kot sveto, spoštovanje življenja kot takega itn. Na videz imamo opravka z nekimi tehnikami, značilnimi stopnjami v budizmu, ko, kot veste, izhaja iz dihanja, stalno je pozoren na to, kako vdihnem, izdihnem. Zmeraj moram pomisliti: vdihnem/izdihnem. Trenira še pa še, prihaja skozi različne stopnje in zelo natančno občuti vsak del svojega telesa in tudi sveta okoli sebe. Pomembna točka je potem razsvetlitev, ko se mi po teh meditacijah nenadoma pokaže svetloba in vse stvari se mi v tej svetlobi pokažejo kot stvari. To doživljanje ni značilno samo za budizem; to bi potrdili vsi svetniki, ki jih poznamo. Tereza Avilska in Janez od Križa, vsi ti opisujejo podobne stvari, se pravi, to doživljanje ni značilno samo za budizem, ki pa ga zelo natančno opiše in tudi pove, kako je možno do tega priti. Zanimivo je, da ne glede na vero lahko vsak pride do tega, samo s to "tehniko", s tem treniranjem. To pomeni seveda tudi odrekanje itn. Kar pa je še bolj zanimivo, srečanje s to svetlobo se ima ponavadi za srečanje s svetim: sveto je svetloba. Kar pa je najbolj značilno, je to, tudi pri Terezi Avilski, da je naslednja stopnja stopnja strašne krize. Tisti, ki se tu ustrašijo, seveda ne morejo naprej, so "ubiti". Človeku se vse zagnusi, mu je do samomora. Ne veš več, kaj je bog in kaj hudič. Veliko jih zbeži. Lahko se zavedaš, da si v krizi in zbežiš iz nje, lahko ostaneš pri točki svetlobe. Šele nato prideš do nirvane, totalne tišine, ki je neopisljiva. Nato se znova rodiš, roža je spet roža, čeprav drugače kot prej. Sam tega še nisem doživel. To je srečanje s svetim. Lahko je v podobi boga, ni pa nujno.

Modernizem je z ateizmom zavrnil tudi sveto. Sveto je temeljna beseda religije. V vsaki religiji je tudi črna magija, npr. satanizem. Girard pravi v svoji knjigi *Nasilje in sveto*, da je ena koristnih nalog religije nadzorovanje nasilja. Nasilje se usmeri na enega grešnika, žrtveno jagnje; žrtev plača za vse nasilje. Če se osamosvoji transfer nasilja, vodi to v satanizem. Neustrašenost ni brez strahu, zaveš se ga, hkrati pa deluješ, ne da bi ga premagal s pogumom, ga samo preneseš.

Bernard Stritih: V svojih razmišljanjih koncept neustrašenosti povezujem s konceptom konstruktivnega strahu po teoriji Guenterja Ammona. V tej teoriji je strah ena od funkcij jaza. Lahko je destruktiven, deficitaren ali konstruktiven. V zvezi z destruktivnim strahom govori zlasti o strahu pred strahom in o pojavih paničnega strahu. V kulturi, ki ne priznava umestnosti in konstruktivne funkcije doživljanja strahu, se razvijajo različne oblike odpisovanja strahu. To pomeni, da v vzgoji ne posvečamo dovolj pozornosti oblikovanju te funkcije, ampak strah poskušamo iztrebiti oz. ga nadomestiti z junaštvom. V Ammonovi skupini se mi je prvič posvetilo, da odsotnost doživljanja strahu pomeni zelo hud osebnostni deficit, ki vodi v razne oblike gluhega trpljenja. To se kaže tudi kot praznina v jazu. Neustrašenost meni pomeni, da posameznik strah doživi, a se mu ne vda, ampak še dosledneje in z ostro budnostjo opravlja nevarna opravila oz. vztraja v nevarnem položaju. Prav na skrajni meji strahu prihaja do najdragocenejših človeških odločitev, ki pogosto odpirajo tudi nove možnosti za razvoj osebnostne identitete pa tudi za večanje socialne prožnosti. S tem ko se posameznik uči srečevanja s strahom, se uči tudi razpoznavati nove kvalitete v svojem življenju in v medsebojnih odnosih.

Hribar: Vsak človek ima resnico svoje biti. Na nezavedni ravni to ljudje vemo. Ob snovanju preambule ustave je prišlo do konflikta med mano in teologi okoli svetosti življenja. Teologi zagovarjajo "nedotakljivost" življenja. Svetost je drugo kot nedotakljivost. Človek je zelo dotakljiv. Zato ob splavu ne bom zahteval kaznovanja, ampak bom čim več naredil, da ženske ne bodo prisiljene delati splava.

Girard pravi, da je tragedija prenos religije v umetnost. Namesto žrtvovanja na ognjišču se je to preneslo v umetnost.

V postmodernizmu je katarza še navzoča. Če vzamemo npr. podobo trpečega telesa pri Berniku - gledalec se identificira, to je element katarze. V vseh velikih umetnostih se srečujemo z žrtvami. Trpljenje privede do prepoznanja in očiščenja, katarze.

